

Abstract

Written in 1985 for a colloquium to honour a retiring leader of the Dutch missionary movement and the 4th jubilee of the organization for development workers (SNV), the article discusses the question which training and skills young people should acquire as they are to replace the departing generation of missionaries. Given the huge flow information the candidates receive on worrying and conflicting conditions, the author argues that they are bound to question the Western model as their standard ideal. Since inconsistency is rife even in economics, solidarity I demanded in the search for alternative strategies, to mediate between a set-up in which competition and rivalry are held to be a prime value and social settings that seek to cool down such competitive strife. Girard's mimetic theory is linked to various structuralist pleas to employ anthropological methods in helping non-Western societies find ways to resist the all-out surrender to the competitive model.

Wiel Eggen

(Some typing and linguistic corrections are made in the scan from the following::

Uit de bundel: Christenen in Ontwikkeling (red. Th. Claessen, P.Nelen. J. van Soest)
Uitgave CMC/CEBEMO/ CMBR, Oegstgeest 1986. p. 89-105

Sprekend vanuit de periferie door Wiel Eggen

{89}

Een generatie verder

In Centraal Afrika noemen de Banda het getal twintig *zu*, wat ook het woord is voor een 'persoon': viermaal vijf is immers heel de mens en twintig jaar kan als één generatie gelden. Als twintig dus in verschillende telsystemen zoals ook in het Frans en het Engels een aparte plaats inneemt is er alle reden om 1985 een jaar van bezinning te maken voor de Stichting Nederlandse Vrijwilligers (SNV) die 20 jaar bestaat, voor de Katholieke Kerk die nu 20 jaar met een nieuwe, conciliaire zendingsopvatting geleefd heeft, en voor de mensheid als geheel die al tweemaal 20 jaar sinds 1945 worstelt om, na de duivelse verschrikkingen die 60 miljoen levens vernietigd hebben, een nieuwe en leefbare wereldorde te vinden. Nu Ad de Groot aan anderen de stuwende rol overdraagt die hij, 20 jaar lang, vervuld heeft binnen een drietal centrale instellingen, waarin katholiek Nederland probeert zijn nieuw missiebegrip gestalte te geven, is het zinvol de vraag te stellen: wie zijn de jonge opvolgers van de scheidende generatie missionarissen en ontwikkelingswerkers? Hoe zullen die jonge mensen hun taak opvatten, en in welke constellatie komen zij te werken, als zij thans, bij het afsluiten van hun twintig jeugdijaren, beslissen een creatieve rol te willen gaan spelen in de wereldwijde worsteling die het verwarde toneel van ons leven vormt? Zonder uit hun naam te willen spreken, zal ik proberen enkele sociaal-culturele en religieuze factoren te schetsen die mijns inziens medebepalend zijn voor het zendingsbesef bij de jonge kandidaten, die er beslist wel zijn. Een doorslaggevende factor wil ik vanaf het begin dik onderstrepen: langs honderden kanten ligt de jonge mens thans open naar een wereldwijde informatie, en er heeft zich in hem een type dataverwerking ontwikkeld die eigen is aan een samenleving, waaraan McLuhan een twintigtal jaren geleden ietwat simplificerend de naam '*global village*' gaf, de wereldwijde dorpseenheid. Het was overigens een halve miskoop die mij, rond die tijd, hierop attent maakte, toen ik bij een station ergens een 'boekje voor onderweg' kocht: *Ontwikkeling als informatieverwerking* (1). Pas in de trein ontdekte ik een theoretisch-biologische studie gekocht te hebben en niet, zoals ik afgaande op de titel dacht, een kernachtige omschrijving van de nieuwe zendingsopdracht. Maar biologen en cybernetici ten spijt blijf ik dat toch nog in die formule zien, als ik over de 'zendeling' van vandaag denk.

{90}

Informatieverwerking. Welke data komen op onze kandidaten af en hoe gaan zij er mee om? Nog steeds vanuit de dogmatische, ethnocentrische houding, die zoveel gedaan heeft? Onmogelijk. Het jaar 1985 heeft weer een lawine van allerlei informatie en signalen over ons uitgestort. Honderd jaar nadat in Berlijn de Europese grootheden Afrika opdeelden, zoals men toen voorgaf, om die volken binnen te leiden in de wereld van kennis, vooruitgang en

beschaving, teistert een ongekennde hongersnood dit werelddeel. Droogte heet de officiële oorzaak te zijn, maar wie kan eraan twijfelen, als hij alle berichten naast elkaar legt, dat de koloniale praktijken iets van doen hebben met deze catastrofe? In massale acties als 'Eén voor Afrika' en 'Band Aid' proberen jongeren met alle energie en emoties een gevoel van machteloosheid te verdringen, maar de ongerijmdheden blijven op hen afkomen: politieke manipulaties die het voedsel verhinderen ter plekke te komen; topoogsten die elders in Afrika weggroten omdat de boeren ze zelfs voor de dumprijzen van twaalf gulden per zak maïs niet verkocht krijgen; corruptie die overal walgelijke vormen aanneemt etc. De ongerijmdheden springen onze informatica-generatie vanuit krant en tv in het gelaat en waar de vaste interpretatieschema's van de ouderen te weinig verhullende kracht hebben, zal de jonge mens deze signalen op heel eigen wijze gaan verwerken.

Horen ze niet over de talloze ontwikkelingsprojecten, met name in de agrarische sector, die miljoenen verslinden, en vaak alleen westerse grootbedrijven ten goede komen? De irrigatieprojecten met kosten van tienduizenden per bevoeide hectare, die niet alleen onmogelijk rendabel te maken zijn binnen afzienbare tijd, maar bovendien door verzilting tot grondbederf leiden en bovendien epidemieën als bilharzia veroorzaken; de ecologische blunders, zoals de Assouan-dam die het bevruchtend slib tegenhoudt en het Nijldal doet verzilten, of de damwerken in Bangladesh die de visstand in de Ganges hebben gedecimeerd, om nog maar te zwijgen van de onbegrijpelijke fout in het Victoria-meer, waar de Nijbaars van de projectontwikkelaars talloze vissoorten uitroeit zonder zelf noemenswaard bij te dragen aan de voedselvoorziening; de schrikbarende groei van schuldenlasten die grotendeels het gevolg zijn van foutief geplande ontwikkelingsprojecten en die in veel gevallen nu al meer dan de helft van het inkomen uit export blokkeren voor rente en aflossing. Ondertussen nemen de uitgezonden 'ontwikkelingsdeskundigen' nauwelijks enige moeite om hun riant inkomen te verhelen, of hun cocktailparties, hun riante bungalows, hun speciale terreinwagens, ja zelfs hun vliegtuigjes, die ze kregen om iets gemakkelijker boodschappen te kunnen gaan doen in Nairobi. {91}

Toch is het niet alleen het schrijnend onrecht, maar vooral de flagrante ongerijmdheden, die de jonge mens moeten storen in zijn laatste geloof aangaande de rationaliteit van het geërfd cultuurbestel en de geopenbaarde waarde van een religie die zulke zaken heeft laten ontstaan. Want zie, als imitatie van Band Aid besluit ook de stijlvolle operawereld een liefdadigheidsconcert te organiseren voor Afrika, in het theater van Verona, geheel in stijl met glanzende kostuums, waar het publiek dan als koor mag meezingen met enkele beroemdheden in een duet uit *La Traviata* en vervolgens even hartstochtelijk en zonder bijgedachte zal applaudiseren voor een passage uit ... een requiemmis! Ten bate van uitgedroogd en uitgemolken Afrika! Ik dreig melodramatisch te worden, maar zouden de implicaties van deze ongerijmdheden de jonge mens kunnen ontgaan? Zoals wanneer, einde 1985, Dian Fossey, een vrouw met een overtuigde missie om de Rwandese gorilla tegen uitsterven te behoeden, vermoord wordt; niet zozeer omdat ze ons de gedragscode van die mensapen bijna als ethisch model voorhield, maar omdat ze stropers hinderde schedels en handen van die bewonderde dieren aan de bewonderaars te verkopen, en jonge exemplaren, na het doden van de ouden, aan onze dierentuinen te leveren!

Proberen te schrijven over jonge mensen die zich geroepen voelen tot een taak in het contact tussen de volken is onmogelijk zonder op te merken dat in hun ogen de rationaliteit, die nog steeds als kenmerk van de westerse cultuurbijdrage geldt, onherstelbare scheuren vertoont en uiterst kritisch bekeken moet worden. Als zij de wereldatlas in handen nemen die *Greenpeace* in 1985 uitgegeven heeft, waarin de angstwekkende toestand van de wereld op ecologisch, economisch, sociaal en militair vlak geschetst wordt, kunnen zij toch niet anders dan als lid van de westerse samenleving vragen hebben bij de boodschap die ze zouden moeten uitdragen. Raakt hun wereldvisie niet overal aan het wankelen? Zelfs het hart van de zo

geroemde rationaliteit, de burgerlijke ordening van de economie, toont alarmerende trekken van irrationaliteit, niet alleen omdat een ongeremde cumulatie van bezit, zoals Marx reeds voorzag, gepaard gaat met een uiterst gevaarlijke verpaupering van miljoenen, maar ook omdat in elk schakeltje van de kapitalistische economie een fundamentele tegenstrijdigheid ingebouwd is: als mijn ergste vijand en rivaal buiten mijn weten aandeelhouder kan zijn van het bedrijf waarvoor ik werk, kan ik niet voorkomen dat hij profiteert van mijn arbeid! En al zou slechts een fractie van Marx' analyses kloppen, dan mogen we nog aannemen dat zulke tegenstrijdigheden op het vlak van de materiële organisatie gepaard moeten gaan met spanningen op intellectueel niveau, met name bij de jonge mens die zo gevoelig is voor innerlijke tegenspraken.

Doorzicht uit crisis

{92}

De diepgaande onvrede met wat de westerse mens in de afgelopen eeuwen op wereldniveau heeft verricht, maakt het onmogelijk op puur idealistische wijze, uitgaande van enkele bijbelteksten, over onze huidige taak te spreken. Het gaat er niet om hier nogmaals de verwoesting van het Inca- of Mayarijk op te voeren, of het welhaast lachwekkende evolutiedenken aan de kaak te stellen. Wat de jongere bezighoudt, is trouwens minder de aloude schuldvraag aangaande slavenhandel en dergelijke, dan wel de identiteitsvraag. Zeker; de verwoesting van het regenwoud en andere biotopen baart zorgen en wekt woede op, maar vooral omdat dit aan onze eigen identiteit raakt: wie ben ik, kind van zo'n heerszuchtige afkomst, die niettemin opgeroepen wordt te werken aan een leefbare wereldorde? Bij de herdenking van 20 jaar SNV werd opgemerkt dat de Weltschmerz-generatie voorbij is, waarin men vaak met meer goede wil dan technische kennis erop uittrok, omdat men er geen vrede mee kon hebben dat anderen een minder florissant lot beschoren was.

Ik wil hier in het midden laten of dit de jaren zestig en zeventig goed karakteriseert, en of men toen inderdaad meer zelf leerde dan positief bijdroeg aan de vooruitgang, maar toch is het goed het klimaat van die dagen enigszins af te zetten tegen de meer complexe situatie die zich thans aan de kandidaten voordoet.

Toen pater Bernardo da Gallo in 1706 aanwezig was bij de publieke verbranding van de Kongo-profetes Beatrice, die zich door St. Antonius geïnspireerd achtte om te ijveren voor de terugkeer van de koningszetel in San Salvador (huidige Angola) en die haar volgelingen, de Antonisten, opriep om allerlei christelijke symbolen Afrikaans te duiden, kon hij als missionaris nog redelijk geloven door zijn toedoen een mens te doen verdwijnen die Gods orde op demonische wijze verstoort. Had zij immers niet het Salve Regina grondig verbasterd en gezongen: 'Jullie weten niet waarom je Salve zegt. God ziet naar de bedoelingen. Het huwelijk is niets, enkel de intentie; het doopsel is niets, enkel de bedoeling telt. St. Antonius is onze helper, onze trooster in het hemelrijk en de hersteller van het Kongorijk etc.' (2).

Dat waren de nadagen van het theocratisch denken. Twee eeuwen later vaart pater Augouard de Kongorivier op en gaat langs de Oubangui langzaam landinwaarts, terwijl hij de vlag van Frankrijk plaatst nog voordat het kruis te voorschijn komt. Hij pleit onmiddellijk voor scholen bij de missies, niet alleen om de kinderen de liefde voor God en Frankrijk bij te brengen, maar, zoals hij schrijft, om hen te verlossen van hun afkeer voor werken en hen tot de nuttige arbeidskrachten te maken die de Europese ondernemers zo hard nodig hadden om het land tot ontwikkeling te {93} brengen. Enkel door het beschavingswerk van de scholen zouden zij de betreurenswaardige voorliefde voor vrijheid en vrije tijd verliezen want hoe dan ook, schrijft deze missionaire strateeg, het is duidelijk dat de "Zwarte tegen eigen zin in tot beschaving zal gebracht moeten worden". (3). Hier zien we het kader ontstaan waarbinnen het missiewerk tot vrij recent heeft plaatsgevonden: bekering en meedraaien in het economisch wereldsysteem zijn vrijwel synoniem geworden. En hoewel Kerk en Staat voortdurend gestreden hebben over

de leidende positie in dat gebeuren, lagen de doelstellingen van beide nagenoeg gelijk: de achtergebleven volken dienen deel te nemen aan de historische *progressio*, de vooruitgang waarin de blanken de leiding hebben genomen. Een bepaald verstaan van *progressio* had als dogma een synthese gemaakt van wat men nog dacht te begrijpen van *creatio* en *redemptio*.

Het gaat er nu niet om te onderzoeken hoe de Kerk de kolonisatiepolitiek, die het zuidelijk halfrond in een steeds meer afhankelijke en armetierige positie heeft doen raken, al dan niet in de kaart heeft gespeeld. Ons interesseert vooral het denkkader waarin de missionering, en later het vrijwilligerswerk, in deze eeuw heeft plaatsgevonden.

Toen in 1962 het Vaticaans Concilie bijeen kwam en een herbezinning over de missieopdracht aan de orde was, begon Europa juist de rijpste vruchten te plukken van de naoorlogse wederopbouw, en het mocht lijken dat men op erg gulle wijze, zonder veel moeite, aan de koloniën onafhankelijkheid had gegeven. Maar we weten nu dat dit een schijn-onafhankelijkheid was, dat de economische greep volledig intact gebleven was en dat met name het geloof in de westerse vooruitgangsideologie zonder naad of rimpel overeind stond. De Kerk die met educatieve, sociale en andere initiatieven steeds datzelfde geloof had verkondigd en daarbij steeds meer deskundige leken had ingeschakeld, kwam in het Concilie vaak niet veel verder dan het weghalen van storend clericalistisch denken, en bekrachtigde in veler ogen wat een zeer verlichte thesis leek, namelijk een vergaande equatie van religie en economische rationaliteit (4). Het veld lag er overrijp voor allen die met filantropie en met één of andere deskundigheid de achtergeblevenen wilden gaan helpen, financieel gesteund door een rijk thuisfront, dat wilde helpen die anderen tot het eigen niveau te brengen, en nauwelijks zag, noch hoe de rijkdom van de één de armoede van de ander conditioneerde, noch dat de aarde een voortgezette uitbreiding van dat stelsel niet kon verdragen.

Belangrijk is hier te vermelden de ontwikkeling die zich gelijktijdig in de antropologie heeft afgespeeld, omdat dit het {94}denkklimaat van de jonge generatie zo niet meebepaalt, dan toch minstens scherp weerspiegelt. Toen pater Augouard de knieval tekende van de missie voor het politiek-economisch bestel, zat de Kerk in de roemruchte modernistenstrijd, die sterk meebepaald werd door het groeiend relativisme en de belangstelling voor andere culturen. Het relativisme heeft een stijgende lijn doorlopen tot rond 1955. Gedreven wetenschappers lukte het steeds beter om begrip en eerbied op te wekken voor het sociaal systeem en de culturele uitingen van andere volken. Missionarissen volgden aanvankelijk enthousiast, maar wendden zich allengs tot die andere taak die tegelijkertijd voortgang vond: de zakelijke opbouw van de genoemde deelname in het wereldsysteem.

Rond 1955 ontstaan nieuwe inzichten. Lévi-Strauss en zijn structuralistische volgelingen waarschuwen dat niet alleen het westers leefpatroon in veel opzichten pover afsteekt bij andere culturen, maar ook op onverantwoorde manier doende is het menselijk erfgoed, dat onder de tropenzon in talloze sociale stelsels tot bloei is gekomen, in korte tijd triest ten onder te doen gaan (5). Tot hun schrik bemerken de antropologen dat die ondergang niet alleen te wijten was aan politici, handelslui en missionarissen, maar hun eigen wetenschap ook dochter van het imperialisme genoemd moet worden en indirect aan die ontwikkeling heeft bijgedragen (6). Allengs was men gaan begrijpen hoe ideeën en symbolen (bevoorrecht aandachtsveld van Franse etnologen) en de sociaal-politieke ordening (vooral studieterrain van de Engelsen) nauw met elkaar te maken hadden en samen gestalte gaven aan de verzetsbewegingen. Maar omdat die bewegingen allereerst als politiek verzet tegen de koloniale overheersing gezien werden, duurde het nog een hele tijd voordat het dieperliggend cultureel proces onderkend werd, waartoe met name religieuze (veelal christelijke) motieven werden aangewend. Daar was een vorm van verzet aanwezig, waarvan men begon te vermoeden dat het verband hield met de vaak door ontwikkelingswerkers vermelde weerstand

tegen hun projecten. Begon zich wellicht een verzet af te tekenen tegen de principes van het heersend wereldsysteem, en zou er dan van de antropoloog niet gevraagd worden zijn studiemethoden aan te wenden om dit proces te bestuderen, niet natuurlijk om het in de kiem te smoren, maar juist in een keuze tot solidariteit, om het tot rijpheid en vruchtbaarheid te brengen? Een nieuwe vorm van toegepaste antropologie dus. (7)

Deze crisis in de antropologie haal ik uiteraard niet aan uit leedvermaak, omdat het relativistisch bolwerk dat de missionering steeds zware verwijten gemaakt heeft nu zelf in de beklagdenbank zit. Neen, enerzijds is het een teken van grootheid als een discipline zo tot zelfkritiek kan komen, maar bovendien heeft het christelijk denken over acculturatie en contextuele theologie veel aan de antropologie te danken. Maar er is meer; enerzijds omdat hier toch nieuwe valstrikken zich aftekenen die vermeden dienen te worden, anderzijds omdat er ook de contouren zichtbaar worden van een nieuwe, veeleisende opdracht die de jonge kandidaat, ook vanuit christelijke optie, zal weten aan te voelen. De 'zendeling die zich steeds meer heeft ingevoegd in de overtuiging dat de ontwikkelingsprogramma's zijn voornaamste aandacht moesten hebben, wordt nu opnieuw aangesproken, juist op het punt waar zijn religieuze boodschap de symbolen blijkt aan te dragen voor een verzet tegen ongewenste ontwikkelingen van het rationalistisch, westers maatschappijbestel. Gezamenlijk komen antropoloog, missionaris en vrijwilliger tot de ontdekking dat solidariteit met de mens voor wie ze zeggen te staan wel eens een fikse ombuiging kan vragen. Gezamenlijk dus terug naar de studeerkamer om het dossier geheten 'ontwikkeling' opnieuw te bestuderen (8).

Continuïteit en toch" ...

Als zich langzaam een nieuwe taakstelling begint af te tekenen, dan moet er wel opgemerkt worden dat die niet volledig haaks staat op activiteiten uit het verleden, maar integendeel juist voorbereid is door de tegenstrijdige boodschap die door de missionaris en vrijwilligers uitgedragen is.

Natuurlijk is de missie vaak terecht door antropologen, door lokale schrijvers, maar ook door mensen uit eigen kring verweten op barbaarse wijze te hebben ingegrepen in sociale en culturele stelsels. Die kritiek hoeft hier noch herhaald, noch afgezwakt te worden en het bekende excuus van 'dat was de geest des tijds' moet echt als een doodoener afgewezen worden. En toch blijkt om verschillende redenen een gemengd oordeel over die tijd geveld te moeten worden. Laten we beginnen met de argumenten die de lezer misschien het minst aanspreken. Immers het verdwijnen van de talloze riten en godenculten werd inderdaad als een bevrijding ervaren, en overal ontstonden snel na de aankomst van de missionarissen plaatselijke bewegingen om de zogenaamde fetisjen op te ruimen. Waarom? Vaak werd beweerd dat men blij was van de angstaanjagende riten verlost te zijn en een nieuwe mensvisie te hebben gekregen. Dat klopt nauwelijks. Want volgens de oude overtuiging hadden die riten, offers en godenverering allereerst te maken met de gebrokenheid van de samenleving: als de mensen vreedig met elkaar om konden gaan, zou de wereldorde in harmonie zijn, zou er welvaart heersen en zouden de onzichtbare krachten zich van ingrijpen weerhouden. Wat de missionaris leek te brengen was die glorieuze harmonie, zoals hij dat ook leek te bewijzen met zijn wonderbaarlijke techniek en rijkdom. Er ontstaan dan alom militaristisch bewegingen, meer in het verlengde dan in strijdigheid {96} met het oude wereldbeeld, ook al blijven zeer velen natuurlijk sceptisch vasthouden aan wat ze kennen, vooral als ze het brute optreden van de blanke zien.

Zou er dus ongewild een bekrachtiging van de oude levensvisie gegeven zijn, en zou dat dan moeten verklaren waarom men zo vaak zoals uit de mond van een oude Kameroenees kan horen dat de blanken eigenlijk hadden moeten blijven? Vergeten we dan niet dat, als de theoloog J. M. Ela samen met die ouderen probeert een nieuwe visie te ontwikkelen onder het motto: vanuit de oude bronnen de huidige uitdaging opnemen, hij toch een onverbloemde

kritiek formuleert op het feit dat de Afrikaan gedwongen is met een 'geleend' mens-zijn te leven? Voor de jonge 'zendeling' kan er onmogelijk sprake zijn van de oude fouten en de arrogantie van de overheersing luchthartig weg te wuiven en zelfvoldaan te constateren dat er toch veel goeds uit is voortgekomen. Hij kan zich niet distantiëren van de pijn der wanorde door de schuld bij de onbetekende voorganger te grave te leggen en te vergeten dat zijn eigen bevoorrechte positie daarin wortelt, want dat is tekort schieten in de solidariteit die de lijdende mensheid van hem vraagt. Maar als hij die solidariteit aanvaardt, dan mag hij constateren hoe de lokale bevolking motieven en symbolen van verzet heeft weten te vinden in gegevens die oorspronkelijk wellicht een heel andere strekking hadden. Als een jonge Hamlet zal hij de verscheurdheid en wanorde onder ogen zien, zijnde een deel van de erfenis die hem ook zijn 'prinselijk' bestaan gegeven heeft, en zich dan opnieuw de vraag stellen: wat kan mijn bijdrage zijn daar waar de diverse volken op basis van hun eigen bronnen een toekomst willen bouwen?

Voordat we verder ingaan op de rol die zich begint af te tekenen voor degene die in missionair verband solidair wil zijn met die worstelende mensheid en iets proberen te zeggen over diens vorming, moeten we nog een andere kant van de bovengenoemde dubbelzijdige boodschap vermelden. Om een ingewikkeld verhaal over de historische rol van de missionering in deze eeuw samen te vatten kan, ietwat simplificerend, gezegd worden dat de missionaris ervoor gekozen heeft in te spelen op het politiek-economisch en sociaal-cultureel proces dat zich, buiten zijn beslissingsmacht, in de koloniën was gaan voltrekken, en dat als ideaal had : de invoering van de westerse rationaliteit (in productie, distributie, administratie etc.). Evenwel, zij die zich in missionair verband als leken of religieuzen met steeds toenemend enthousiasme aan diezelfde taak gewijd hebben, zijn onbewust spreekbuizen geweest van een tegenstrijdige, dubbele boodschap, die dan ook vaak op verrassende wijze 'misverstaan' is. Meewerkend aan een algehele {97} rationalisatie die, volgens burgerlijke principes, gebouwd zou moeten zijn op open concurrentie tussen zogenaamde gelijkberechtigten handelden deze mensen tegen hun eigenbelang in ten gunste van minderberechtigten, en zo weersprak hun gedrag het fundamentele ieder-voor-zich, waarop de rationalistische ethiek gebaseerd was. Hoewel velen van hen toch een relatief welgedaan bestaan leidden en ook goed onderhouden werden door hun volgelingen weersprak hun gedrag toch de beginselen die aan hun scholen en projecten ten grondslag lagen.

Hoe kon een boer geloven dat een rationele bedrijfsvoering in een concurrentiestrijd met ieder ander mens de ware wijsheid was als niet alleen zijn eigen intuïtie maar ook sociale toewijding van zijn leraar en 'model' precies het tegendeel aangaven? Zonder te idealiseren of bedenkelijke acties goed te praten kunnen we stellen dat men zich in de missies 'bezondigde' aan wat in dit verband 'irrationeel altruïsme' genoemd kan worden. *Felix culpa!* Want hoe smadelijk ook over de proselitistische bijbedoelingen van dat altruïsme gedacht moge worden, en hoe ingenieus er ook uiteengezet kan worden dat de missionering alleen maar diende om via charitatieve weg het geweten van de kolonialen te sussen en de onderdrukking te vergulden, - kanten die zeker niet vergoelijkte moeten worden, - niettemin blijft het staan dat er mét de prediking van de burgerethiek een tegengestelde boodschap uitgegaan is (10). En in de samenleving waar het oog voor sociale relaties en menselijke tekens nog niet verblind was door technische zakelijkheid, kon die kant niet onopgemerkt blijven vooral ook omdat hij als zodanig uitgesproken werd.

Een zekere continuïteit tekent zich dus af, die niet alleen toegeschreven moet worden aan wat een positieve *double-bind* boodschap van missionaire kant genoemd kan worden, maar vooral ook als krediet toegeschreven moet worden aan de creatieve vertaling hiervan tot middelen in de nieuwe strijd. De ontvangers van de boodschap hebben inderdaad het voortouw genomen met behulp van de aangereikte signalen, en de moderne 'zendeling' zal beseffen zich in te moeten voegen in een proces, een worsteling, die wereldwijd gevoerd wordt voor wat men

met de woorden van de Franse filosoof Foucault een nieuw *épistèmè* is gaan noemen, een nieuw interpretatieschema van de werkelijkheid (11). Immers het is duidelijk dat het denken binnen de westerse tegenbeweging, lopend van het vredeswerk tot de milieudefensie en de vrouwenstrijd, niet meer los te zien is van de worsteling op het zuidelijke halfrond: de nagestreefde bevrijding beoogt niet slechts gelijke bezoldiging of politieke vrijheid, maar vooral een nieuwe visie op mens en wereld, die ook de westerse waarden in een nieuw perspectief plaatst. Zeker, deskundigheid en rationaliteit zullen {98} gewaardeerde verworvenheden blijven, maar een grondige pijnlijke heroriëntatie is begonnen, waarin deze paradepaarden van de westerling niet steeds meer voorop zullen hoeven te lopen. En als de missionaris verheugd constateert dat veel christelijke motieven een rol toebedeeld krijgen in dit proces, dient hij toch met de antropoloog op te merken dat het veeleer om een soort van recycleren gaat van thema's uit talloze tradities ten dienste van die algehele heroriëntatie (12). Trouwens als de lezer nu te enthousiast zou worden over het oplichtend perspectief, dan dient gewaarschuwd te worden tegen elke idealistische invulling van de beoogde taak. Ela's terugkeer naar de bronnen betekent duidelijk niet dat een museum van traditionele waarden opgericht moet worden, waaruit de ontwikkelingswerker maar oude wijsheden zal hoeven op te pikken om ze in zijn projecten in te bouwen. Immers als de westerling die dubbele boodschap in zich draagt, dan zal hem dit in deze parten spelen en moet hij niet verwachten spontaan geneigd te zijn andere denkpatronen te willen aanleren. Integendeel. Sinds er vanaf 1950, via allerlei media, een steeds groeiende stroom vreemde invloeden ook op de blanken afkomt, en sinds die media zelf een communicatievorm bewerken die onze schriftcultuur steeds dichter bij mondelinge overleveringswijzen brengt, is de blanke wereld ten prooi gevallen aan een groeiende identiteitscrisis, waarop allerminst laconiek gereageerd wordt. In plaats van een vredige leergierigheid zien we een bijna hysterisch verzet, een door angst gedreven en angstaanjagende drang om eigen superioriteit te bewijzen door een vlucht in een technische dodendans, een accumulatie van bezit en een niet te stuiten militarisering (13). Het schoolvoorbeeld van die irrationele angst voor blank identiteitsverlies is ongetwijfeld het apartheidsregiem. De kandidaat-'zendeling' zal deze trekken ook in zichzelf aanwezig moeten weten als hij/zij zich zinvol wil invoegen in die worsteling om een nieuwe *épistèmè*.

De derde wereld strategie

Een wereldwijde worsteling: hoe moet men als gezondene en deskundige daarin gaan staan, en met welke vorming? De vraag of zij ons nodig hebben, wordt al snel ontkracht met de wedervraag of wij hen niet nodig hebben; de vraag of christenen niet eindelijk moeten besluiten anderen hun eigen religie te laten; met de wedervraag of wij ons kunnen veroorloven de handel en politiek het westerse denken te laten verspreiden, zonder in de geestelijke en materiële spanningen die daaruit volgen aanwezig te willen zijn. Dat christenen vanuit eigen geloof aan de wereldwijde worsteling moeten deelnemen lijkt geen twijfel. Maar die deelname zal specifieke eisen stellen, waarvan ik hier een summiere schets zal proberen te geven. {99}

Allereerst gaat het om contact tussen stromingen die wereldwijd onder verschillende vormen en symbolen met een gezamenlijke strijd bezig zijn. Hoe dat organisatorisch zou kunnen verlopen zal ons zo aanstonds bezighouden; maar vragen we eerst hoe de 'zendeling' die verschillende vormen als strijd kan onderkennen, zich er creatief, doch kritisch kan invoegen. Toen we over de zelfkritiek van de antropologen spraken, zagen we dat daar een oproep klonk om hun wetenschap ten dienste te stellen van de sociale strijd die een onmiskenbaar was voorgegeven, en die volgens structuralisten van de school van Pierre Clastres zeer diep wortelde. Uitgaande van een cultuurdefinitie van Lévi-Strauss meenden zij te ontdekken hoe sociale systemen vaak zo geordend zijn dat ze de concentratie van macht en bezit, d.w.z. in

economie en politiek, welhaast uitsloten (14). Wat volgens het westerse rationalisme en evolutionisme slechts achtergebleven en primitieve vormen van bedrijvigheid en staatsvorming zijn, bleken uitgebalanceerde systemen te zijn die aan een weerstand tegen de 'ontwikkeling' vorm gaven op een wijze die vaak nauwelijks onder woorden te brengen was. Die ontdekking deed vermoeden dat de zogenaamde sabotage van de modernisering, waar projectleiders op stooten, iets van doen had met een aangepaste weerstand, en wellicht een belangrijke boodschap behelsde. Solidariteit met de strijdende mens betekent dan de wortels van dat verzet in zijn sociaal-cultureel en religieus erfgoed te leren peilen en tot helderheid te brengen, maar vooral ook in relatie weten te brengen met de strijd die de mensheid als geheel momenteel voert.

Moet dit betekenen dat deskundigheden in de gezondheidszorg, landbouw, onderwijs, kerkopbouw, etc., op basis waarvan men vroeger uitgezonden werd, nu voortaan nutteloos zijn? De vraag is minder dramatisch dan ze op het eerste gezicht lijkt. Immers de strijd waarover gesproken wordt, is niet een anarchistisch totaalverzet tegen wat in het burgerlijk Westen (het communisme inbegrepen) op basis van het rationaliteitsprincipe is opgebouwd. Die specialismen zullen gevraagd blijven, maar er zal een nieuwe dimensie bij moeten komen die ik 'bedrevenheid in de derde-wereld strategie' wil noemen. En met derde wereld bedoel ik dan een alternatief voor de tegenstelling tussen wat met Lévi-Strauss aangeduid kan worden als koude en warme samenleving. Kort samengevat: daar de rivaliteit als grondgegeven van het samenzijn door de meeste culturen in bedwang (koud) wordt gehouden, doordat men het daaruit voortkomende geweld afwentelt op zondebokken en aan eenieder een vaste plaats geeft met onwrikbaar religieuze regels, daar heeft het christelijk-burgelijk Westen die rivaliteit eerder als een constructieve bron willen benutten door die religieuze regels steeds meer onder rationele kritiek te stellen en tegelijk te { 100 } mikken op een onbeperkte materiële groei, die deze rivaliteit zou kunnen dragen. Niet langer de rivaliteit was het te overwinnen oerkwaad, doch de schaarste en de nog niet bemeesterde natuur. Deze tweede strategie, die tot een oververhitting moet voeren, gaat hierbij uit van een verborgen religieus axioma, te weten dat God in de materiële wereld de bevrediging gelegd moet hebben voor alle verlangens die hij in ons hart gelegd heeft (alsof die verlangens niet wezenlijk uit onderlinge na-ijver voortkomen!) (15). Is er een derde weg, een derde wereld mogelijk? Een alternatief tussen het samenwerken op basis van religieus verdrongen rivaliteiten en wat Summer zo treffend aan het begin van onze eeuw een antagonistische samenwerking op basis van open concurrentie genoemd heeft, hoe zou dat moeten? Kan de arts of verpleegkundige meer doen dan erop toezien dat hun diensten niet gereserveerd blijven voor een elite, terwijl tachtig procent ten prooi valt aan endemische ziekten? Meer dan ooit is het duidelijk dat het niet genoeg is het westers medisch bestel te doen reiken tot in elke uithoek van elk woud, als men niet in staat is de tot elitarisme voerende mensvisie te bestrijden die aan het bestel ten grondslag ligt, en zich te beijveren 's mensen welzijn allereerst te zien in een gezonde inbedding in een harmonieuze omgeving, en niet in het juiste functioneren van een geïsoleerd organisme. Men zal samen met collega-genezers opnieuw moeten gaan onderzoeken wat gezondheid betekent.

De opdracht lijkt duidelijk, maar de uitvoering is complex en de implicaties zijn nog nauwelijks te overzien. Kennis van de processen die een maatschappij van de eerste naar de tweede strategie kan voeren is nog zeer schaars en toch zal die antropologische kennis nodig zijn voor deelname in de strijd om een derde wereld. Er zullen vaak pijnlijke vormen van grensoverschrijding moeten plaatsvinden naar een land dat grotendeels onbekend is. Hoezeer verworven deskundigheid ook gevraagd zal blijven, toch zullen de kaders waarin de burgerlijke maatschappij die heeft ingepast, veelal onder fundamentele kritiek geplaatst moeten worden, en wel zó dat de deskundige het gevoel moet krijgen dat hem het initiatief uit handen genomen wordt. In kerkelijk verband roept dit nu al grote spanningen op, omdat

lokale kerkleiders er in grote meerderheid voor kiezen om de gevestigde structuren met buitenlandse hulp langs de oude wegen voort te zetten en uit te bouwen. Waar Ivan Illich de Kerk bijna twintig jaar geleden opriep om die structuur van dienstverlening, die hele 'macht om goed te doen' en het prestige dat daarmee gepaard gaat, aan de regeringen over te doen en weer het mysterie te worden van de gemeenschap die de zoekende, ontheemde en gebroken mens een onderkomen biedt, zien we dat met behulp van financierende organisaties vaak het tegendeel {101} gebeurt en meer strijdbare geluiden zelfs het zwijgen opgelegd wordt (16). Wordt de conciliaire overtuiging dat de religie niet losgemaakt mag worden van de maatschappelijke verantwoordelijkheid nog wel juist vertaald als overal instituten, centra en secretariaten opgericht worden, terwijl het tastend zoeken naar echte solidariteit, niet alleen met de materieel en politiek gemarginaliseerde, maar ook met de mensen die cultureel zoekende zijn naar de levensvatbare alternatieven, bestreden en verdacht gemaakt worden. Zeker kunnen donorinstanties, die hun subsidiëring moeten verantwoorden, moeilijk vermijden extra waarde te hechten aan de institutionele organisatie bij de ontvangende partij, hoewel ze daardoor vaak zaken in een richting sturen die missiologisch zeer bedenkelijke kanten heeft, zoals vooral Ela uiteengezet heeft. Maar in plaats van een gemakkelijk moratorium te preken, zullen we moeten aanvaarden dat het hier om een diep dilemma aan weerszijde gaat, dat deel uitmaakt van de stugge werkelijkheid waarin de moeizame heroriëntering van het religieuze denken ons steeds opnieuw moet richten naar die mensengroepen die zoekend en strijdend het leven proberen te beschermen tegen de zeer verschillende bedreigingen. Die zoekende en worstelende mensheid immers is het ware volk Gods, en niet zij die, met minachting voor dat onzekere gedoe, zich vermeien in hun ideologische zekerheden van links of rechts.

Wat moet dit betekenen in termen van organisatie en vorming? Allereerst zouden er kanalen moeten komen waardoor mensen uit diverse landen kunnen communiceren aangaande hun strijd, elkaar kunnen inspireren en corrigeren, en waar mogelijk tot steun zijn. Daarbij dient ervoor gewaakt te worden dat westerse structuren en modellen niet de inbreng van elders gaan belemmeren. Wat de religieus-missionaire aanwezigheid betreft moge het lijken dat een tijdvak ten einde gaat. Niettemin, waar momenteel veel congregaties nieuwe leden opnemen uit diverse continenten, zou gesteld kunnen worden dat de missionaire betrokkenheid op de genoemde wereldstrijd ongekend nieuwe perspectieven krijgt, mits men een soepel kader weet te scheppen waarin men elkaar over en weer op die betrokkenheid kan bevragen. Niet alleen dienen religieuzen en kerkbetrokken leken uit andere continenten gedurende een verblijf in het Westen, - evenals missionarissen gedurende hun verlof of sabbatjaar -, aangemoedigd te worden om intensief kennis te nemen van de worsteling die hier in de tegenbeweging gestalte krijgt, en moeten vrijwilligers zowel vóór hun uitzending alsook na hun terugkeer gevoelig gemaakt worden voor het wereldwijd strijdgebeuren waar ze in staan, maar zij dienen ook zo doelbewust mogelijk gevormd te worden om de tekens en symptomen van die strijd te kunnen onderkennen en analyseren, {102} en er creatief op in te spelen, juist daar waar alles politiek, sociaal of kerkelijk lijkt vast te zitten. Sociologen zijn druk doende daar instrumenten voor uit te werken (17). Van de leiders in missionaire instellingen wordt verwacht dat ze hun mensen zullen helpen zich een inzicht te verwerken in dat enorme actieveld dat zich aftekent in die wereldwijde strijd van socio-culturele en religieuze aard. En zeer duidelijk komt hier voortaan een centrale rol toe aan de niet westerse deelnemers in die strijd en in de reflectie op de instrumenten die daarbij benodigd zijn, juist omdat het christendom om aan zijn zending trouw te zijn thans meer dan ooit vanuit de periferie begrepen moet worden. Het scheppen van verbindingslijnen en informatiekanalen op dit vlak is dan ook een investering die niet met voldoende prioriteit behandeld kan worden.

In het begin heb ik de informatieverwerking een centrale gegevenheid genoemd in de zaak die ons hier bezighoudt. Daarbij doelde ik niet allereerst op de mogelijkheid om een geautomatiseerd centrum op te richten waar de voor deze strijd relevante gegevens verwerkt, en de actieplannen bestudeerd kunnen worden. Informatie wordt dagelijks in grote hoeveelheid verwerkt, door camposino's net zo goed als door ingenieurs, en ieder reageert in nauwe samenspraak met de eigen omgeving. De reactie van een volk als gemeenschap te leren peilen, voorzien, voeden en begeleiden, dat is de taak die de kandidaat 'zendeling' vóór zich ziet als zijn dienstwerk aan het zoekend volk Gods. De missionaris die tendeert alles zelf te doen wordt afgewezen. Ongeacht of de eigen deskundigheid nu in theologie, in medicijnen of in vستهelt bestaat, het zal erom gaan mensen weer te leren op eigen informatieverwerkende capaciteit te vertrouwen, in plaats van het zelfvertrouwen te ondermijnen door structuren, technieken en verworvenheden van elders als hoogste wijsheid te verkondigen. In de veelvormige strijd tegen overheersingsmechanismen de kern te zien van de missionaire taakstelling is de zeer boeiende, maar ook vaak beangstigende uitdaging die de kandidaten vóór zich zien. Kerkelijk gezien zal het betekenen de buitensporige macht van de clerus inperken, en zoals J.M. Ela schrijft, de diakonale en priesterlijke zorg van de kerkleden voor elkaar tot zijn recht laten komen; hoofddoel is immers mensen het besef te laten herwinnen het subject van een historische strijd, een historisch subject in mondiaal perspectief te zijn, waarbij 'zendingen' over en weer een wezenlijk dienstwerk verrichten om de stem vanuit de periferie steeds duidelijker tot haar recht te laten komen (18).

Noten

1. Dr. C. P. Raven. Uitg. W. de Haan (Wijsgerige Verkenningen) Hilversum 1968. De begrippen feedback, entropie, etc., zijn sinds een aantal jaren vanuit de natuurwetenschappen steeds sterker in het sociaal-cultureel denken binnen gedrongen. De vraag waarom al de informatie over 's werelds problemen bij sommigen tot afstomping en bij anderen tot een roepingsbesef leidt. zal wel steeds onbeantwoord blijven.
2. cf. L. Jadin "Le Congo et le secte des Antoniens; Restauration du Royaume sous Pedro IV et la 'Saint Antoine' (1694-1718) in: *Bulletin de L'institut Historique de Rome XXXIII* (1961) p.516. (Eigen vertaling WE).
- 3 Lettres de Mgr. Augouard in: *Vingt-huit années au Congo Poitiers 1905-1914* p.308. Augouard combineert een ongekend scherpe analyse met een uiterst dogmatische houding: de zwarten begrijpen goed dat werken voor de blanken uitbuiting betekent en blijven dus liever thuis niets doen (p.301); het land is hun ontnomen zonder enige inspraak hunnerzijds (p.306); een heel sociaal stelsel moet veranderd worden, een stelsel van mensen die rustig in de savanne leefden en met weinig arbeid in hun sobere behoeften konden voorzien binnen een perfecte (!) republiek van vrijheid en eenvoud, die geluk verschaften (p301). Hier dus geen schildering van barbaarse onmenselijkheid of wanhopig worstelen om te overleven! Het enige dat ontbrak waren westerse arbeidsverhoudingen. Augouard verklaart dan ook dal hij vanaf het begin het koloniale doel nagestreefd heeft om er arbeidskrachten van te maken. Voor citaten cf. W. Eggen, *Peuple d'autrui* PMV Brussel 1976 pp.9-9d.
4. De lezer herkent hier de thesis van Dr .A. van Leeuwen *De macht van het kapitaal. Door het oerwoud van de economie naar de bronnen van de burgerlijke religie*. SUN. Nijmegen 1984. Het zou overigens onjuist zijn te stellen dat met name Vaticanum II enkel aan welvaart dacht, en geen oog had voor de vraag naar welzijn.
5. Lèvi-Strauss *Tristes Tropiques* PLON, Paris 1955. Vooral R Jaulin zal het begrip etnocide uitwerken en onderstrepen dat culturele ontreddeing en fysiek uitmoorden nauw met elkaar verband houden. Het was onjuist deze antropologen ervan te betichten culturen enkel als museumstukken en als studievoorwerpen te willen behouden.
6. Dit inzicht brak in de VS door bij mensen als K. Gough, toen men bemerkte dat het Pentagon antropologische studies benutte in de Vietnamese oorlog. Men vindt enkele besprekingen van die inzichten in: T. Asad (ed) *Anthropology and the Colonial encounter* Ithaca Press, London 1975 en in: Jean Copans, *Critiques et politiques de l'antropologie* Maspero, Paris 1974.

7. G. Balandier *Sociologie actuelle de l'Afrique Noire* PUF, Paris 1955 en G. Bastide, *Anthropologie appliquée* Payot, Paris 1972. De zware zelfkritiek heeft de antropologie lange tijd als het ware verlamd, en in veler ogen ten onrechte. Cf. M. Panoff, *Ethnologie; le deuxième souffle* Payot, Paris 1977.
8. Zoals bekend heeft vooral Ivan Illich felle kritiek geuit op het begrip 'ontwikkeling dat vaak bijna synoniem was met het aanpraten van behoeften. Hoe tevreden mag Nederland zijn als Indische middenstandsvrouwen trots hun huis 'Europese stijl' laten zien en de verlanglijst van apparaten waarvan ze gehoord hebben en die ze willen kopen? De kentering in dit denken vinden we o.a. in *Werelden Zending* 1985,4.
9. Cf. J.M. Ela *Ma foi d'Africain*, Karthala, Paris 1985 p.48. Deze Kameroenese theoloog die vaak harde woorden heeft gesproken over mensen die te idealistisch omgingen met oude overleveringen, zonder oog voor de huidige sociale strijd, noemt het eerste deel niettemin: *veiller les sources*, de bronnen tot nieuw leven brengen.
10. Over de notie van burgerethiek cf. F. Sassen *De burger voorbij* Ambo, Baar 1981. Het onvermogen van de burgerlijke ethiek om met moderne ontwikkelingen in de kapitalistische economie in het reine te komen vinden we helder en origineel uitgewerkt in: Y. Brenner *Looking into the seeds of time (Social mechanism in economic developments)* Van Gorcum, Assen 1979.
11. Hoewel M. Foucault vooral ontwikkelingen in het verleden bestudeert, is het hem toch vooral te doen om zicht te krijgen op het streven in onze eigen samenleving, zoals P. Vandermeersch helder aantoonde in zijn artikel "Michel Foucault: een, onverwachte hermeneutiek van het christendom?" in: *Tijdschrift voor Theologie* 25 (1985) 3, pp 250-277.
12. In zijn jongste boek *La dérour* (Fayard, Paris 1985) beschrijft G. Balandier hoe een grondige herordening van basisbeginselen voor de mensheid noodzakelijk is gebleken in de huidige constellatie.
13. Deze stelling dat de blanke gemeenschap na de Wereldoorlog tot een steeds agressievere verdediging is gekomen als reactie op een culturele identiteitscrisis, veroorzaakt enerzijds door invloeden van elders en anderzijds door het nieuwe communicatiepatroon, hoop ik binnenkort elders uit te werken. De tanende rol van het schrift is niet alleen door McLuhan opgemerkt, maar ook door antropologen als E. Leach. Het begrip 'identiteitscrisis' duikt rond 1950 op in het sociaalpsychologisch werk van E. Erikson.
14. Claude Lévi-Strauss spreekt van *négentropie*: de cultuur poogt door vastleggen van regels en rolpatronen de wanorde en de oververhitting (*entropie*) in de menselijke contacten te 'bekoelen'. Hoewel machtsconcentratie in staatsstructuren ogenschijnlijk hetzelfde beoogt, bewerkte ze vooral een liberalisering van de rivaliteit onder het ideologisch voorwendsel van gelijkberechtiging. Zgn. primitieve stelsels hebben hiertegen een structurele weerstand ingebouwd, aldus Pierre Clastres: *La Société contre l'Etat* Minuit, Paris 1974 en *Recherches d'anthropologie politique* Seuil, Paris 1980 (Posthuum).
15. Zoals hier geformuleerd is deze variant van de thesise van Lévi-Strauss vooral te vinden bij R. Girard. wiens theorie het best samengevat is in *Des choses cachées depuis la fondation du monde* en in *Le bouc émissaire* Grasset, Paris 1978 en 1982. De psychologische en economische toepassingen van zijn thesise vinden we bij J. M. Oughourlian (in *Mime nommé désir* Grasset, Paris 1982, en bij P. Dumouchel en J.P. Dupuy *L'Enfer des choses (René Girard et la logique de l'économie)*. Ed. du Seuil Paris 1979. Dit laatste boek bevat een felle aanval op het begrip 'schaarste'. Als R. Girard stelt dat alleen de Bijbel een levensvatbaar alternatief biedt tegenover enerzijds de gewelddadige religieuze beknotting van de rivaliteit via het offermechanisme, en anderzijds de liberalisering van de rivaliteit die geleid heeft tot onze notie van 'schaarste', pleit hij duidelijk niet voor een kritiekloze verspreiding van het westers christendom.
16. cf. Ivan Illich *Celebration of Awareness* Pelican Press, Hammondsworth 1980 hfdst 7 pp. 83-88. "The powerless church" (Toespraak uit 1967). Hoezeer de kerken via hun materiële structuur een verlamdende overheersing dreigen te bestendigen vinden we uiteengezet in F. Eboussi Boulaga *Christianisme sans fétichisme (Révélation et domination)* Présence Africaine Paris 1981, en in het werk van J.M. Ela te beginnen bij *Le cri de l'homme Africain*, L'Harmattan, Paris 1980.
17. De sociologische methode die het meest geschikt lijkt voor het opsporen van die aanzetten is het actionalistisch onderzoek zoals uitgewerkt door A. Touraine in: *La voix et le regard* Seuil, Paris 1979. Samen met zijn volgelingen heeft hij zijn complexe theorie toegepast op de Franse studenten-,

vrouwen-, anti-kern- en regionalistische beweging. (Cf. de serie *Sociologie permanente* bij dezelfde uitgeverij).

18. In *Ma foi d'Africain* (cf.n.9) roept J. M. Ela op tot: *mettre fin à la tyrannie des clercs* (p.82) en onderstreept hij dat nu op religieus vlak in het christendom de periferie het voortouw lijkt te nemen, dit niet tot een ideologische verblinding mag voeren voor het feit dat op economisch en politiek vlak de strijd harder nodig is dan ooit (pp.183 en 188). In het denken van Touraine is het begrip 'historisch subject' vrij moeilijk. Het duidt niet op losse individuen, en nog minder op groepen of klassen (zoals Marx' proletariaat) maar op concrete mensen in zoverre ze actief reagerend binnen een dialectiek met anderen, aan de geschiedenis gestalte geven, onverschillig of ze nu van links of van rechts uit de strijd deelnemen.